

Samenvattingen van proefschriften

Establishing Boundaries

Christian-Jewish Relations in Early Council Texts and the Writings of Church Fathers

Elizabeth Boddens Hosang

In het algemeen kan men stellen dat vanaf de vierde eeuw de samenleving steeds meer beïnvloed werd door het christendom.¹ Uiteindelijk kregen christenen na het tolerantie-edict in 312 CE meer mogelijkheden zich maatschappelijk te verankeren en hun geloof in vrijheid te belijden. De vraag rijst dan wat het effect was van de opkomst van het christendom op relaties met andere religieuze groepen, met name die godsdienst waar het uit voortkwam: het jodendom.

Centraal staat in deze dissertatie de vraag of de verchristelijking van het Keizerrijk op het niveau van de seculiere overheid en de kerk invloed had op de relaties tussen christenen en joden. Wat was het effect op het niveau van de gewone gelovigen, nu het christendom steeds minder tot een van de minderheden behoorde? Zou bijvoorbeeld in vergelijking met de heidenen de groeiende bewustwording van hun identiteit christenen meer of minder tolerant maken jegens joden? Op het officiële niveau zien we dat de kerkelijke wetgeving zich keerde tegen heterodoxe gelovigen. Ook het heidendom werd het doelwit van de missioneringsdrang van de kerk. Desondanks zien we ook dat tegen de zesde eeuw de kerkelijke en seculiere wetgeving zich specifiek ging richten op joden.

Christelijk-joodse relaties zijn onderwerp van vele discussies geweest. Deze discussie spitst zich voornamelijk toe op twee thema's. Het eerste betreft de vermoede teloorgang van de joodse vitaliteit in de eerste eeuwen toen het christendom groeide en zich verspreidde over de mediterrane wereld. Adolf von Harnack bracht deze tendens aan het begin van de twintigste eeuw in verband met de spirituele en politieke vervulling die het christendom met Constantijn bereikte. Het was vooral Marcel Simon die zich verzette tegen deze theorie door aan te geven dat na de jaren 70 en 135 CE de joden zich wellicht verlaten voelden maar zeker niet de moed opgaven. Integendeel, het jodendom was en bleef een beweging om rekening mee te houden, actief op zoek naar bekeerlingen en sympathisanten. Louis Feldman besteedde in zijn *Jew and Gentile in the Ancient World* niet alleen aandacht aan de relaties tussen joden en hun heidense omgeving maar ook aan de relaties tussen joden en christenen. Op een manier

¹ E. BODDENS HOSANG: *Establishing Boundaries: Christian-Jewish Relations in Early Council Texts and the Writings of Church Fathers* (Uitgave in eigen beheer). Promotie: 10 september 2008, Universiteit van Tilburg. Promotores: prof.dr. G.A.M. Rouwhorst en prof.dr. P. J.J. van Geest. Het proefschrift is te bestellen bij de auteur (bodde086@planet.nl; 070-3478444); prijs € 14,-.

die analoog is aan de argumentatie van Simon redeneert Feldman dat het laatan-tieke jodendom een kracht was waar rekening mee moest worden gehouden, zelfs na 425 CE, zoals ook Simon concludeert. Feldman betoogt dat de theorie van Simon niet van toepassing is op de periode die begint met de bekering van Constantijn tot het christendom (of vóór 312, het jaar van de afkondiging van het tolerantie-edict). Het spreekt voor zich dat in plaats van het heidendom met name het christendom zou reageren op dat krachtige jodendom. Miriam Taylor daarentegen heeft Marcel Simons 'conflicttheorie' op een zeer kritische wijze ter discussie gesteld. Volgens Taylor is het centrale gedachtegoed van de aanhangers van deze conflicttheorie dat er in de eerste eeuwen sprake was van joods proselytisme. Het christendom zou door de nog steeds voortgaande bekeringen tot het jodendom zijn verontrust. Zij verzet zich met name ook tegen de idee dat de bekeringsdrang door de Jezusbeweging uit het jodendom zou zijn overgenomen. Taylor spreekt dit tegen door te zeggen dat bekeringen alleen plaatsvonden in het vroege christendom en dat Simons idee dat een godsdienst alleen sterk is wanneer het actief missioneert, niet juist is. Volgens Taylor veronderstellen Simon en anderen dat het jodendom zich in de eerste eeuwen ofwel isolationistisch ofwel agressief bekerend kan hebben opgesteld. Ze vraagt zich af of er geen middenweg is geweest tussen deze posities. Ook stelt zij ter discussie wie deze bekeerlingen dan wel waren. Zouden christenen die joodse praktijken volgden, ook als proselieten worden beschouwd? En vormt de aanwezigheid van proselieten een bewijs voor joodse missionaire activiteiten?

Taylor verzet zich tegen de idee dat joden zouden hebben gemissioneerd. Ze geeft toe dat er christelijke teksten zijn die over bekeringen spreken (Tertullianus, Justinus) maar deze teksten zeggen volgens haar meer over het resultaat (de bekeerlingen) dan over het missioneren op zich.

Waar Taylor bestrijdt dat er van een actief missionerend jodendom sprake zou zijn, schetsen Simon en Feldman juist het beeld van een jodendom dat actief op zoek was naar bekeringen. Desondanks zijn alle drie auteurs van mening dat het jodendom bijzonder levendig was en dat na de eerste eeuw ook bleef.

De relaties tussen christenen en joden worden door de meeste auteurs bestudeerd op basis van literaire bronnen. Rutgers daarentegen maakt gebruik van archeologische gegevens om nieuw inzicht te verkrijgen in deze relaties. Hij spreekt echter Feldman tegen wanneer hij deze getallen gebruikt om zijn idee van een sterke groei van het jodendom te ondersteunen. Grotere aantallen kunnen met verschillende factoren te maken hebben: ze zouden misschien te verklaren zijn uit een verbetering van de leefomstandigheden of uit het feit dat joden tegen abortus en voorbehoedsmiddelen waren.

De vraag blijft dus staan welke de situatie was waarmee het christendom in de vierde eeuw werd geconfronteerd. Kregen de christenen te maken met een sterk en missionair jodendom dat aantrekkelijk was voor christenen en daarom bij de kerkelijke leiders verzet opriep, zoals sommige kerkvader teksten doen vermoeden? Of was er in werkelijkheid helemaal geen sprake van een agressief jodendom, maar veeleer van een bepaalde beeldvorming daarop in de christelij-

ke literatuur? Was het jodendom misschien zelfs eerder een introverte godsdienst die alleen gericht was op de eigen gemeenschap?

Het tweede thema waar auteurs zich mee bezig hebben gehouden betreft het scheiden der wegen (*parting of the ways*). Wanneer gingen de twee gemeenschappen: joodse en christen geworden joden uit eenzelfde gemeenschap uiteen? En op welk niveau vond de scheiding plaats: op die van de kerkleiders of ook op dat van de gewone gelovigen?

In een bundel die is uitgegeven door A. Becker en A.Y. Reed vinden wij een reeks artikelen van verschillende auteurs die gewijd zijn aan de relaties tussen christenen en joden in de late oudheid. Daarin wordt betoogd dat de wegen van joden en christenen niet in een vroeg stadium uiteen zijn gegaan, maar dat de scheiding pas op een veel later tijdstip plaatsvond – misschien pas in de vroege middeleeuwen. De pogingen die sommige leiders tot in de late oudheid en in de vroege middeleeuwen deden om de groepen uiteen te houden, geven aan dat er nog geen sprake was van een (radicale) scheiding en dat er nog steeds vormen van interactie tussen de twee groepen plaatsvonden. Uitspraken van kerkleiders uit de vroege middeleeuwen laten zien dat er ook toen nog geen sprake was van een volledige scheiding tussen christenen en joden. Literair-theologische bronnen wekken echter de indruk dat de scheiding veel sneller en veel eerder had plaatsgevonden.

Een van de vragen die in deze dissertatie ter sprake komt is of er nog andere informatie is over de verhouding tussen joden en christenen in de eerste eeuwen dan alleen de literair-theologische bronnen en bronnen waarin sprake is van een polemiek tussen beide groepen. Een andere vraag is in hoeverre kerkleiders succesvol waren in het gescheiden houden van de twee groepen. Om op deze vragen antwoord te vinden is het noodzakelijk andere bronnen te bestuderen dan voorheen is gedaan.

Harnack veronderstelde dat het jodendom geen beweging meer was waar rekening mee moest worden gehouden. Op grond daarvan neemt men aan dat er vanuit het christendom ook geen contacten met deze groep zouden zijn. Maar deze contacten waren er wel. De vraag rijst dan van welke aard deze contacten waren. Ook moeten de redenen en het tijdsbestek van deze contacten in kaart worden gebracht. Waarom waren ze er en wanneer? Hoe kwamen ze tot een einde? Wanneer vond de scheiding der wegen plaats? Was dit alleen op officieel kerkelijk niveau of ook op het niveau van de gewone gelovigen, die op alle momenten praktijken en ideeën ontleenden aan hun, soms heidense, omgeving? Wat was de relatie tussen christenen en joden toen de kerk vanaf de vierde eeuw voorrang kreeg in het Keizerrijk? Werd de scheiding alleen bevochten op literair en theologisch gebied? Hoe was dit in de concrete dagdagelijkse situatie? Ontstond daar ook, zoals in de literair-theologische bronnen, een christe-

lijk zelfverstaan door een negatieve beeldvorming van de joden te ontwikkelen? Literaire bronnen geven vaak tegenstrijdige informatie.

In deze studie zijn andere bronnen gebruikt om antwoorden te zoeken op deze vragen. De bronnen worden gevormd door concilieteksten uit de vierde tot zesde eeuw. De concilies waaruit deze teksten stammen vonden plaats in het oostelijk en westelijk Middellandse zeegebied. Van elk concilie zijn die *canones* besproken waarin iets gezegd wordt over de interactie tussen christenen en joden. De *canones* wijzen uit dat contacten tussen christenen en joden nog heel hecht waren. Op het niveau van de gewone gelovigen gingen de door de kerkleiders als 'judaïzerend' bestempelde praktijken door. De *canones* wijzen uit dat dit tegen hun zin gebeurde. Tijdens de periode waarin de christenen hun eigen identiteit ontwikkelden en afbakenden, alsmede hun eigen kerkelijke theologie ontwikkelden, onderkenden de concilievaders dat er duidelijke richtlijnen nodig waren om de gelovigen op het 'rechte pad' te houden. Deze richtlijnen waren niet zozeer geïnspireerd door anti-joodse gevoelens, als wel ingegeven door de wens duidelijke grenzen te stellen tussen deze twee zo verwante religieuze groepen. De duidelijke voorbeelden die de *canones* van de concilies ons geven, laten zien dat de christengelovigen het normaal vonden om van hun joodse burens te lenen en naar hen toe te gaan. Het archeologisch materiaal uit de desbetreffende gebieden ondersteunt de gegevens uit de teksten. Het lenen en belenen is slechts één voorbeeld waaruit blijkt dat de grenzen tussen de twee groepen, joden en christenen, nog niet zo duidelijk waren als in latere tijden.

De teksten die zijn bestudeerd stammen uit het vierde-eeuwse Spanje (306): Elvira, het huidige Granada. Op het gelijknamige concilie zijn praktijken omschreven die verband houden met landzegeningen, interreligieuze maaltijden, huwelijken en buitenechtelijke relaties. Op het vierde-eeuwse concilie van Laodicea (Anatolië) is een tekst vervaardigd waar in enkele *canones* beschreven is hoe christenen de sabbatspraktijken aanhielden en feesten met joden vierden. De vierde-eeuwse *Apostolische Canones* vormen een goede aanvulling op de informatie uit het oostelijk Middellandse zeegebied. Deze *canones* vermelden dat christengelovigen naar de synagoge gingen en hier ook feesten met de joden vierden. In teksten die tot stand zijn gekomen op latere Gallische concilies blijkt de situatie niet veel anders dan in het Spanje of Anatolië en Syrië uit de vierde eeuw. Christenen huwden en aten nog steeds gezamenlijk met joden. Ook feesten werden nog steeds gezamenlijk gevierd. In deze teksten blijken ook nieuwe problemen ter sprake te komen. Er zijn namelijk passages waarin ook nieuwe onderwerpen worden aangesneden. Zij houden verband met bekeeringen van joden tot het christendom, met joodse rechters, met christenen die slaven zijn van joden, de zondagsrust en het Triduüm.

De tekstuele analyse van de concilieteksten wordt geadstrueerd door een weergave van de contemporaine archeologische bronnen. Zo wordt het beeld zo compleet mogelijk. Daarnaast zijn de concilieteksten in het licht van werken van kerkvaders geanalyseerd, die uit dezelfde regio en tijd stammen en waarin

de relatie tussen het jodendom en christendom aan de orde is gesteld. Weinig teksten uit de patristische periode geven specifieke informatie over de relatie tussen christenen en joden. Zij zijn meer 'theologiserend' van aard: het joodse volk is eerder als een theologische entiteit opgevat dan als een concrete groep van concrete mensen. Uitzondering hierop vinden we echter in enkele preken van Johannes Chrysostomos en in de werken van Gregorius van Tours en Caesarius van Arles. Alleen Chrysostomos bespreekt de liturgische praktijken die ook in de concilieteksten voorkomen. Gregorius van Tours en Caesarius van Arles komen in zoverre overeen met de concilieteksten daar waar ze 'historische teksten' schrijven. Daar zijn omschrijvingen te vinden die overeen komen met de situatie zoals beschreven in de conciliedocumenten. Een historische schets die het conciliedocument nadere invulling geeft.

Of het jodendom een actief missionerende godsdienst was, zoals Feldman meent, is uit de gegevens in de concilieteksten niet af te leiden. Maar duidelijk wordt hieruit wel dat het in ieder geval geen zwakke godsdienst was. Christenen vonden hun weg naar hun joodse burens, en ontleenden tot verdriet van kerkleiders zoals Johannes Chrysostomos, praktijken aan hun 'burens'. Met name zijn 'anti-joodse' preken houdt Chrysostomos juist op het moment wanneer hij zijn gelovigen naar de synagoge ziet gaan tijdens de grote joodse feesten in het najaar. De gegevens gaan een louter literaire situatie (Taylor) voorbij en suggereren een hechtere band tussen joden en christenen, waar de kerkleiders wel op moesten reageren.

Wanneer vond de scheiding der wegen dan eigenlijk écht plaats? Volgens de geschriften van kerkvaders was deze scheiding al lang gebeurd. Maar de analyse van de concrete situatie aan de hand van conciliedocumenten wijst uit dat deze toch complexer was dan men veronderstelt naar aanleiding van de werken van de vaders. In plaats van aan te nemen dat er al vroeg een duidelijke scheiding had plaatsgevonden, geven de concilieteksten, de relevante teksten van kerkvaders en sommige archeologische gegevens een heel ander beeld.

De vierde eeuw betekende een groei voor de christelijke kerk. Een duidelijke identiteit was hierbij onontbeerlijk. In deze context moeten wij de concilieteksten plaatsen: een poging om de grenzen vast te stellen waarbinnen de christengelovigen zich moesten begeven. Desondanks zien we dat de contacten tussen joden en christenen hecht bleven en voor een veel langere periode dan kerkleiders wensten.

